

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 82-343:82-7(821.162.1+821.163.41)
ОHP

ELŻBIETA SMELA
Uniwersytet Łódzki
Polska

UTOPIA I ANTYUTOPIA W LITERATURZE SERBSKIEJ I POLSKIEJ

Сажетак: Овај рад представља део из магистарског рада на тему „Утопија и антиутопија Радоја Домановића”, одбрањеног на Универзитету у Лођу, у Пољској. У првом делу рада дат је преглед утопија и антиутопија у српског и пољској књижевности. Други део рада бави се карактеристикама утопије у књижевном, односно у политичко-социолошком смислу. Трећи део посвећен је типологијама утопије.

Кључне речи: Утопија, антиутопија, српска књижевност, пољска књижевност, Радоје Домановић.

1. Utopia i antyutopia w literaturze serbskiej i polskiej

Pierwsza serbska oryginalna powieść, *Aristid i Natalija* Atanasija Stojkovicia (1773 – 1832) wydana została w roku 1801. To przykład utworu o charakterze sentymentalnym, w którym oprócz historii miłosnej zauważyć możemy także inne, charakterystyczne dla tego typu literatury, tematy: pouczenia moralne, afirmacja przyrody i życia wiejskiego, kontrast między miastem a wsią, podkreślenie znaczenia przyjaźni, rodziny i życia małżeńskiego. Stojković opisuje miasto, które według niego ma być źródłem wszelkiego zła, oraz „varoš” jako nośnik tradycji kultury. Oba opisy mają charakter utopijny (bądź antyutopijny).¹

Ponad osiemdziesiąt lat później (1889) wydany zostaje dramat Dragutina Ilicia *Posle milijon godina*. Utwór jest typowym przykładem literatury o charakterze antyutopijnym. Przyszłość, poddana dehumanizacji, ukazana jest poprzez mieszkańców Ducho-świata, którzy tylko wyglądem zewnętrznym przypominają ludzi. Poza tym są od nich całkowicie różni – są nieśmiertelni, pozbawieni emocji, posiadają ogromną wiedzę i wysoko rozwiniętą naukę i technologię. Dzięki temu władają kosmosem, mają nieograniczone możliwości, stwarzają więc sobie idealny, doskonały, pozbawiony konfliktów świat absolutnego szczęścia i spokoju. Jest to jednak doskonałość zdehumanizowana.

Ilić posługuje się typowym zabiegiem, mianowicie kontrastuje człowieka „nowej ery” z przedstawicielem starego świata, by za pomocą tego porównania ukazać zagrożenie, jakie niesie ze sobą rozwój technologiczny. Jak mówi sam autor, celem jego było pokazać *kakav će sadanji čovek posle milijon godina izgledati prema živom čoveku koji će onda postojati*.²

Należy zwrócić uwagę na to, iż Ilić wydał swój dramat 33 lata przed opisywanym dziełem *Ludzie jak bogowie* Wellsa i 6 lat przed ukazaniem się *Wehikułu czasu*, czyli rokiem 1895.

Ten rok to również data opublikowania opowiadania Svetolika Rankovicia *U XXI veku*. Jak nietrudno się domyślić autor przedstawia w utworze obraz świata 200 lat później, w odniesieniu do czasu jego powstania. Główny bohater, po obfitującej w alkohol uroczystości, pijany zasypia, by obudzić się w nowej rzeczywistości. Państwo osiągnęło wysoki rozwój dzięki osiągnięciom z dziedziny nauki i techniki. Przewrót nastąpił w innej sferze, nastąpiła zamiana społecznych ról kobiet i mężczyzn, czego efektem jest szeroko pojęta feminizacja i maskulinizacja obu płci. Błędem jest jednak supozycja, iż mamy do czynienia ze światem opanowanym przez kobiety. W rzeczywistości to państwo rządzone przez despotycznego biurokratę, który usuwając mężczyzn z ogólnie pojętego życia społecznego, chciał uchronić się przed buntem, rewolucją i tendencjami opozycyjnymi. Długowieczny minister z opowiadania Rankovicia to typ tyrańca nad tyranami, poprzednik Wielkiego Brata.

Powołując się na Ivę Tartalję zaznaczyć należy, że tak jak na Orwella wpływ miał Huxley, na Huxleya Zamjatin, a na Zamjatina Wells, tak antyutopia Rankovicia pozostaje niezależna od tradycji tego gatunku.³

Przywołując przykłady literackie wpisujące się w historię gatunku, jakim jest utopia czy też antyutopia skupiłam się jedynie na tych, które powstały w Serbii przed lub w okresie życia i tworzenia Radoja Domanovicia.

Historia polskiej myśli utopijnej nie została jeszcze w pełni opracowana, niemniej, oprócz wspomnianych już przeze mnie studiów, pomocna będzie też lektura pracy Romana Andrzeja Tokarczyka *Polska myśl utopijna*⁴.

Swego rodzaju antycypację rozwoju myśli utopijnej na gruncie literatury polskiej stanowi twórczość Mikołaja Reja i Jana Kochanowskiego. Obaj pisarze wykorzystują w swojej twórczości motyw Arkadii – mitycznej krainy prostoty i szczęśliwości. Parenetyczny *Żywot człowieka poczciwego* oraz *Pieśń Świętojańska o Sobótce* wyrażają afirmację wsi i życia wiejskiego jako pełnego zalet, pozwalającego zachować spokój i niezależność. *Używaj, miła duszo, masz wszystkiego dobrego dosyć* mówi Rej w 1568 roku, a słowa te znajdują potwierdzenie w *Pieśniach* Jana z Czarnolasu wydanych w 1584.

Tokarczyk zwraca też uwagę na motyw utopii „kraju jęczmienego”, którego najbardziej szczegółowy opis daje *Peregrynacja Maćkowa z Chodaki, Kurpetowego syna a nawłokowego brata, którą opisał Kopera, co dupy lata golenią na kobyliłim pergaminie*, opublikowana w roku 1612. Główny bohater zdaje relację z niezwykle wystawnej uczy, w jakiej uczestniczył na zamku swego władcy.⁵

Autor *Polskiej myśli utopijnej* polemizuje z twierdzeniem, iż pierwszą polską utopią jest utwór Krasickiego z 1774/1775 roku, rolę tę przypisując rozprawce *Entretien d'un Européen avec un insulaire du royaume de Dumocala* (1752) Stanisława Leszczyńskiego⁶. Autor opisuje podróż do Indii, podczas której, w wyniku sztormu, okręt rozbija się u wybrzeży nieznanej wyspy Dumocala. Tam bohater ma okazję dokonać konfrontacji idealnych rozwiązań ustrojowych, opartych na teokracji z niedoskonałymi systemami rządów europejskich.

Pierwsza polska powieść, a zarazem utwór o charakterze utopijnym, to *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* Ignacego Krasickiego. Utwór łączy w sobie kilka popularnych wówczas w Europie rodzajów powieści: obyczajową, awanturniczą i właśnie utopijną⁷.

Krasicki kreśli w utworze wizję społeczeństwa egalitarnego, którą ukazuje nam poprzez postać głównego bohatera. Trafia on na

wyspę Nipu, gdzie styka się z patriarchalnym układem stosunków społecznych. Ludzie zajmują się rolnictwem, a ponad wszystko cenią sobie pracę. Żyją według pewnych ustalonych wartości, jak wzajemna miłość, poszanowanie tradycji, sprawiedliwość. Przewodnikiem Mikołaja jest mędrzec Xaoo, który wprowadza go w meandry funkcjonowania społeczności.

Krasicki przy pomocy utworu krytykuje feudalne stosunki społeczne i polityczne i choć nie prezentuje żadnego konkretnego programu reform, wyraża pragnienie zmiany ustroju.

Tak w wielkim skrócie przedstawia się ewolucja gatunku. Na tej zaś podstawie chciałabym teraz przejść do formułowania cech utopii, pewnych jej właściwości, wykraczając nieco poza ramy, jakie tworzy kategoria gatunkowa i idąc ku jego aspektom społeczno – politycznym.

2. Cechy utopii w rozumieniu literackim oraz polityczno-socjologicznym

Konstruowanie utopii nie może odbyć się bez udziału dwóch czynników. Pierwszy z nich, jak pisze Frye, to opisywanie społeczeństwa zrytualizowanego. Problem automatyzacji działań, ich powtarzalności to element obecny w praktycznie każdej utopii. W tekstach literackich o charakterze utopijnym fabuła jest ukazywana czytelnikowi najczęściej poprzez dialog między przybyszem spoza świata Utopii i jego przewodnikiem. Pierwszy stawia pytania, zadaniem drugiego jest udzielić odpowiedzi i objaśnić mechanizmy rządzące w danej przestrzeni. Rytualne działania zyskują w ten sposób wymiar racjonalny, a struktura społeczeństwa, poddana automatyzacji, zostaje objaśniona, zarówno przybyszowi do świata Utopii, jak i czytelnikom.

Twórca na podstawie obserwacji własnego otoczenia wyodrębnia elementy, które są dla niego istotne i kreuje rzeczywistość, w której te czynniki wysuwa na pierwszy plan. Za przykład Frye daje tu More'a:

Mor, razmišljajući u okvirima hrišćanskih ideja, smatra da su bitni elementi društva prirodne vrline – pravednost, umerenost, postojanost, razboritost. U drugoj, konstruktivnoj knjizi Utopije, Mor pokazuje kako bi izgledalo društvo u kojem bi prirodnim vrlinama bilo omogućeno da poprime svoje prirodne oblike⁸.

Wykraczając poza ujęcie czysto literackie i wkraczając na pole rozumienia psychologicznego i socjologicznego, przywołać można słowa Mannheima:

Utopijną jest taka świadomość, która nie pokrywa się z otaczającą ją „rzeczywistością”. Ta niezgodność objawia się zawsze w ten sposób, że taka świadomość w przeżywaniu, myśleniu i działaniu orientuje się na czynniki, których owa rzeczywistość nie zawiera. Nie każdą jednak niezgodną, transcendującą, konkretną i tym samym „obcą rzeczywistości” orientację będziemy uważać za utopijną. Utopijną będziemy nazywać tylko taką „transcendentną wobec rzeczywistości” orientację, która przechodząc do działania jednocześnie, częściowo lub całkowicie rozsądzać będzie istniejący w danym czasie porządek bytu. Ograniczenie utopii do takiej orientacji transcendentnej wobec rzeczywistości, która równocześnie rozsądza istniejący porządek pozwala odróżnić świadomość utopijną od ideologicznej (...). Utopijną stawała się taka niekongruentna orientacja tylko wtedy, gdy działała w kierunku zburzenia istniejącej „budowli bytu”⁹.

Widzimy więc, że utopia to nie tylko kategoria artystyczna, literacka, to swego rodzaju pole semantyczne czy też struktura myślowa, której sam utwór może być odzwierciedleniem. Dychotomia będąca elementem świadomości pisarza jest obecna w utworze. Zasadniczą cechą kompozycji utopii jest istnienie dwóch odrębnych, będących do siebie w opozycji, światów – empirii i fantazji. Taka budowa służyć ma pewnym określonym celom. Po pierwsze daje możliwość dogłębnej i kompleksowej prezentacji idealnego społeczeństwa, a tym samym podkreślenia jego doskonałości poprzez figurę kontrastu. To zestawienie wydobywa także na pierwszy plan dydaktyzm utworu. Powszechna aksjologizacja świata utopii wiąże ją właśnie z literaturą o charakterze parenetycznym.

Podział świata przedstawionego przynosi także konsekwencję w postaci określonej „proweniencji” głównego bohatera – by dostać się do świata utopii odbywa podróż w przestrzeni lub czasie. Podróż ta może mieć charakter urojony (np. we śnie lub pod wpływem narkotyków), może być przeniesieniem w odległą przyszłość czy na inną planetę. Ważne jest to, iż świat utopii jest dla nowego bohatera obcy, inaczej niż ma to miejsce w antyutopii, do różnic między tymi gatunkami przejdę jednak później.

Akcja utworów utopijnych zbliżona jest do tej znanej nam z literatury przygodowej, podporządkowana jest jednak cały czas celowi, jakim jest prezentacja wzorcowego społeczeństwa. To też prowadzi do spłylenia fabuły, a także uproszczenia sylwetek postaci.

Narrator, od czasów Wellsa, jest trzecioosobowy, wszechwiedzący i wszechobecny.

Niektórzy badacze usiłowali także wyróżnić pewne typowe, powtarzające się na przestrzeni wieków cechy charakterystyczne dla kreowanych społeczeństw idealnych. Nie chciałabym jednak wchodzić głębiej w tę problematykę, zwrócę więc uwagę jedynie na powszechne w ustrojach tych społeczeństw egalitaryzm i uniformizm oraz brak własności prywatnej. Środkiem do „uformowania” idealnie funkcjonującej jednostki jest wychowanie i edukacja, ludzie zaś ze swej natury są oszczędni, wręcz ascetyczni. Tworzą społeczności zamknięte, najczęściej poddane kontroli i sterowaniu, które nie jest jednak odbierane jako negatywne¹⁰.

*Gdy mowa o relacjach układów fabularnych do właściwości różnych gatunków literackich, czy w ogóle artystycznych, na których gruncie owe układy występują, rozważyć trzeba specyficzne właściwości tych gatunków w określonych fazach ich rozwoju. Do właściwości tych należą np. zespoły matryc fabularnych lub figur fabularnych dopuszczalnych w ramach ich poetyki. Także sam „materiał fabularny” jest w wysokim stopniu uwarunkowany gatunkowo.*¹¹

Niewątpliwie występowanie właśnie takich „matryc fabularnych” charakterystyczne jest także dla utopii, czego przykłady mogliśmy zauważyć analizując ewolucję gatunku. Pomocne w analizie struktury może być także odwołanie się do pojęcia chronotopu wprowadzonego do nauki o powieści przez Bachtina. On także, w swoich pracach dotyczących literatury, wyróżnił istnienie specyficznych relacji czasoprzestrzennych właściwych poszczególnym gatunkom literackim. W przypadku utopii zarówno czas, jak i przestrzeń są podporządkowane fabule, co tym samym prowadzi do umiejscawiania akcji głównie w oddalonej przyszłości, w miejscach nieznanach, bliżej nieokreślonych, niesprecyzowanych.

Czas przejść do analizy gatunku, jakim jest antyutopia, a tym samym do problematyki, jaką jest rozróżnienie jej od dystopii. Niezwykle pomocny okaże się tu artykuł Antoniego Smuszkiewicza *W*

*kregu współczesnej utopii*¹². Autor za punkty wyjścia swoich rozważań przyjął stosunek twórcy dzieła do otaczającej go rzeczywistości. Postawa aprobatywna wobec współczesnego pisarzewi świata rodzi utopię ilustratywną (czyli zachowawczą), dla której charakterystyczny jest brak krytycznego stosunku, sama zaś wizja ukazana w utworze jest rozwinięciem tendencji już funkcjonujących w społeczeństwie autora. Tym samym zdaje się to poddawać w wątpliwość możliwość uznania tego typu dzieła za prawdziwą utopię. Postawę krytyczną cechują dwa stanowiska – optymistyczne i pesymistyczne. Kasandryczna perspektywa oglądu rzeczywistości zrodzić może, zdaniem Smuszkiewicza, dystopię, czyli utopię negatywną, bądź też typową antyutopię.

Dystopia to utwór, którego zadaniem jest ukazanie czarnej wizji przyszłości, której źródłem są obserwacje tendencji rozwojowych społeczeństwa oraz przekonanie o braku możliwości poprawy stanu rzeczy. Utwory reprezentujące ten gatunek literacki często ukazują przyszłość oddaloną, w szerokiej perspektywie, tym samym tracą zaś ścisły związek z aktualną rzeczywistością. Na potwierdzenie tych słów posłużyć się cytatem:

*Autorzy dystopii, zafascynowani czarnym bogactwem piekieł, jakie nam przyrządzają na Ziemi, najmniej zajmują się skądinąd centralnymi kwestiami kauzalnymi i socjologicznymi (tj. nie pytają i też nie udzielają zwykle odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób dana forma ustroju antyhumanitarnego powstała, w czym interesie leży jej prezerwacja, czemu jest niezwykle – jak sugerują – trwała itp*¹³.

Jak zaznacza Smuszkiewicz, nie każda wizja przyszłości będzie dystopią – by nią być powinna ukazywać szeroką panoramę funkcjonowania ludzkiej cywilizacji w przyszłości w oparciu o przedstawienie systemu organizacji społecznej. To *dzieła orwellowskiego typu*, [realizowane] *jako prezentacje wykolejeń i zwyrodnień społecznego melioryzmu, co miał program zły bądź fałszywie realizowany*¹⁴.

Czym w takim razie jest antyutopia? Jest to utwór, który, tak jak dystopia, przedstawia negatywną wizję świata, ale *jeśli dystopia wywodzi swoje wizje bezpośrednio z tendencji rozwojowych współczesnej autorowi rzeczywistości* - to zadaniem antyutopii jest rewizja jakiegoś myślenia utopijnego i jego kompromitacja, parodyzacja. Celem autora było bądź wskazanie na niemożność urzeczywistnienia pewnych utopijnych założeń bądź też na niebezpieczeństwa wynikające z ich realizacji. Za przykład Smuszkiewicz podaje *Nowy, wspomniały świat*

Huxleya, który stanowi krytykę dzieł Wellsa i jego wizji utopijnych. Antyutopia sięga po konkretne środki stylistyczne, których celem jest wysmianie wizji utopijnej, tak więc nierzadko mamy do czynienia z parodią, satyrą, kalamburem, groteską, wyolbrzymieniem.

Konstrukcja antyutopii i dystopii nie różni się zasadniczo, struktura utworów jest bardzo zbliżona, natomiast cechą dystynktywną stanowi tematyka. Jak twierdzi Joanna Czaplińska, utopie wskazują na dziedziny życia, które należałoby zmienić, zaś dystopie stanowią mają *ekstrapolację istniejącego porządku, hiperboliczną konstatację*¹⁵.

Posiłkując się badaniami i rozważaniami Wojtczaka, przedstawieć cechy strukturalne, które uznać można za wspólne dla obu omawianych typów utopii o nacechowaniu negatywnym.

Podstawową cechą kompozycji jest opozycja, która może realizować się na różnych płaszczyznach: czasu, przestrzeni, postaci lub ideologii. Konflikt ma miejsce wewnątrz świata przedstawionego, nie zaś jak miało to miejsce w utopii, między światem idealnym a rzeczywistością empirii. Przyczyną jest fakt, iż w antyutopii bohater nie jest przedstawicielem obcego świata, lecz jego integralną częścią¹⁶.

Zasadniczym elementem fabuły jest ewolucja psychiczna bohatera, który odkrywa mechanizmy rządzące opisywanym światem. W utworach tego gatunku następuje rozwinięcie elementów literackich, jakimi są fabuła, akcja, kreacja postaci i ich psychologizm. Dydaktyzm udaje wpisać się w szerszy kontekst artystyczny, a antyutopie to niemal wyłącznie teksty o charakterze literackim.

Fakt hybrydycznej budowy gatunku, jakim jest utopia pozwala nam włączyć w jej obręb także dzieła, które nie reprezentują wszystkich cech charakterystycznych dla tej struktury, a jedynie pewne elementy. Tak będzie między innymi w przypadku twórczości Radoja Domanovicia.

3. Typologia utopii

Na zakończenie moich rozważań chciałabym przejść do typologii utopii. To także zagadnienie szerokie, istnieje wiele sposobów klasyfikacji gatunkowej. Najbardziej oczywisty podział to podział chronologiczny za pomocą, którego możemy wyodrębnić utopie

starożytne, średniowieczne, renesansowe, nowożytne, oświeceniowe, XIX-wieczne itd. Podział ten jest jednak schematyczny i nie uwzględnia uwarunkowań powstania dzieła, jak i jego tematyki. Ta zaś stanowi odrębne kryterium, które pozwala wyróżnić utopie obyczajowe, oświatowe, komunistyczne, socjalistyczne, anarchistyczne, urbanistyczne, okultystyczne, ekologiczne, biurokratycznych, technokratyczne i inne. Kryterium pochodzenia społecznego wskazuje na całe społeczeństwa albo poszczególne jego grupy (klasy, warstwy, zawody), których interesy zostały wyrażone w utworze. Ze względu na funkcję można mówić o utopiach edukacyjnych, reakcyjnych i rewolucyjnych, konserwatywnych i niekonserwatywnych (podział taki sugerował np. Lenin). Autorstwo utopii prowadzić może do ich klasyfikacji na literackie, polityczne, filozoficzne, ekonomiczne, społeczne etc.¹⁷ Możemy także wyróżnić utopie przestrzenne i temporalne, wśród tych ostatnich zaś retrospektywne i prospektywne. Kryterium może być także źródło inspiracji bądź zasada aktywności, które pozwala wyodrębnić utopie aktywne i pasywne, w zależności od prezentowanej wizji. Te zaś pozostają w ścisłej korelacji z podziałem zaproponowanym przez Szackiego, który posłużył się kryterium teleologicznym, za nadrzędny uznając cel finalny, jaki przyświecał twórcom. Wyodrębnia zatem utopie eskapistyczne, które jedynie opisują idealne przestrzenie lub czasy, nie zawierają zaś żadnego projektu czy sposobu, dzięki któremu można by doprowadzić do ich stworzenia. Są jedynie środkiem ucieczki od koszmarnej rzeczywistości do wyidealizowanego świata marzeń. W ich obrębie Szacki wyróżnia utopie miejsca, czasu (uchronie) oraz ładu wiecznego (w których ideał umiejscowiony jest poza sferą ludzkiej egzystencji i związany jest z takimi wartościami jak Bóg, Natura czy Przyroda). Utopie heroiczne charakteryzują się imperatywem działania oraz wskazują drogę, która prowadzić ma do zmiany istniejącej struktury świata. Wśród nich funkcjonują dwie grupy, mianowicie: utopie zakonu, realizowane przez pewną określoną grupę na zamkniętym obszarze, jak np. klasztor oraz utopie polityki, których założeniem jest zmiana społeczeństwa od podstaw. Ten właśnie podział stanowić będzie punkty wyjściowy dla mojej analizy wybranych utworów Radoja Domanovicia.

Podział zaproponowany przez Szackiego chciałabym teraz umiejscowić w schemacie zaproponowanym przez Smuszkiewicza. Otóż, jak już wspominałam za podstawę przyjmuje on stosunek autora do

rzeczywistości, wyróżnia dwie postawy: aprobatywną i krytyczną. Z optymistycznego stanowiska wobec tendencji i szans na rozwój społeczny wypływa utopia rewizjonistyczna, którą autor artykułu dzieli właśnie, za Szackim, na heroiczną i eskapistyczną. Ze stanowiska krytycznego natomiast rodzi się utopia negatywna, czyli dystopia, bądź też antyutopia o charakterze progresywnym. Ujęcie Smuszkiewicza uznałam za najbardziej kompleksowe oraz uwzględniające rozmaite napięcia i relacje wewnątrz szerokiej kategorii, jaką jest utopia.

BIBLIOGRAFIA

Bibliografia podmiotowa:

- Domanović Radoje, *Satire, Pripovetke*, Beograd 1989.
Domanović Radoje, *Satirične pripovetke*, Beograd 2000.

Bibliografia przedmiotowa:

- Ajdačić Dejan, *Antiutopije u slovenskim književnostima*, Beograd 1999.
Bachtin Michał, *Czas i przestrzeń w powieści*, „Pamiętnik Literacki”, 4 / 1974.
Bart Rolan, *Čemu služi utopija?*, „Književna kritika”, 2 / 1985.
Bart Rolan, *Utopija*, „Delo”, 11-12 / 1975.
Bartoszyński Kazimierz, *O badaniach układów fabularnych*, [w:] *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, Kraków 1976.
Czaplińska Joanna, *Dziedzictwo robota. Współczesna czeska fantastyka naukowa*, Szczecin 2001.
Fraj Nortrop, *Vrste književnih utopija*, „Književna kritika”, 2 / 1985.
Frye Northrop, *Archetypy literatury*, [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, oprac. H. Markiewicz, t. 2, Kraków 1976.
Goreniowa Anna, *Funkcje ideologiczne narracyjnej formy utopii*, [w:] *Literatura i metodologia*, red. J. Trzynadłowski, Ossolineum 1970.
Goreniowa Anna, *Utopia i antyutopia jako gatunek literacki*, [w:] *Lektury i problemy*, red. J. Maciejewski, Warszawa 1976.
Gustavson Laš, *Utopije*, „Književna kritika”, 2 / 1985.
Kadz-Palczewski Jan, *O utopijności i antyutopijności*. Szkic historyczny, „Kwartalnik Neofilologiczny”, XV, nr 2 / 1958.
Kowalska Aniela, *Od utopii do antyutopii*, Warszawa 1987.
Lem Stanisław, *Fantastyka i futurologia*, t. II, Kraków 2003.

- Mamford Luis, *Utopija, grad i mašina*, „Književna kritika”, 2 / 1985.
- Mannheim Karl, *Ideologia i utopia*, Lublin 1992.
- Mazan Bogdan, *Antyutopia jako negatywna oraz utajona odmiana utopii*, „Prace polonistyczne”, seria XXXI, 1975.
- Nycz Ryszard, *Utopia, antyutopia, science fiction*, „Tygodnik Kulturalny”, nr 47 / 1977.
- Ostrowski Wiktor, *hasło „utopia” i „antyutopia”* [w:] *Zagadnienia rodzajów literackich*, t. I, 1958.
- Parniewski Witold, *Szkice z dziejów myśli utopijnej (od Platona do Zinowjewa)*, Łódź 2000.
- Parniewski Witold, *Utopia i antyutopia (geneza, źródła, intencje)*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Litteraria 25 / 1989.
- Smuszkiewicz Antoni, *W kręgu współczesnej utopii*, „Fantastyka”, nr 33 / 1984.
- Tartalja Ivo, *Beograd XXI veka – iz starih utopija i antiutopija*, Beograd 1989.
- Tokarczyk Roman Andrzej, *Polska myśl utopijna*, Lublin 1995.
- Walicki Andrzej, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 1964.
- Wojtczak Dariusz, *Siódmy krąg piekła. Antyutopia w literaturze i filmie*, Poznań 1994.
- Viarne Žan Noel, *Utopija i atopija*, „Književna kritika”, 2 / 1985.
- Zgorzelski Andrzej, *Fantastyka. Utopia. Science fiction*, Warszawa 1980.

Endnotes:

¹ Stojković A., *Aristid i Natalija*, Beograd 1981. „Nedaleko ot radosnog ovoga žilišta viđahu se tihe streje krasnago nekogogo mesta. (...) Nije ovo bila jedna ot onih varošej u kojima bestudni poroci bez pokrivala sramna lica svoja otkrivajut i u kojima vsjako blago delo i vsjaka dobrodetelj za podsmeh deržitsja. Blagoslov Neba je na njej cars-tvovao i viečenije u serca obivatelej veličajše ima. (...) Ovih blagostojanije tvorile je da su vsi kao bratija pod pokroviteljstvom Oca i Blagodetelja svojego, pod zaščiščeni-jem Vladetelja svojego živili” s. 11 – 12. Zob. też: Deretić J., Vidaković i rani srpski roman, Novi Sad 1980.

² V. O. U, *Dragutin Ilić*, w: „Brankovo kolo”, nr 12 / 1907, s. 325.

³ Tartalja I., *Beograd XXI veka – iz starih utopija i antiutopija*, Beograd 1989, s.183.

⁴ Tokarczyk R. A., *Polska myśl utopijna*, Lublin 1995.

⁵ *Ibidem*, s. 21.

⁶ *Ibidem*, s. 28.

⁷ Zob. też: Pokrzywniak J. T., *Ignacy Krasicki*, Poznań 1995, Wołoszyński R., *Ignacy Krasicki – utopia i rzeczywistość*, Wrocław 1970, S. Graciotti, *Utopia w dziełach Ignacego Krasickiego*, „Przegląd Humanistyczny” nr 4, 1972.

⁸ Fraj N., *op.cit.*, s. 22.

⁹ Mannheim K., *op.cit.*, s. 159.

¹⁰ Por. Parniewski W., *Szkice z dziejów myśli utopijnej (od Platona do Zinowjewa)*, Łódź 2000.

¹¹ Bartoszyński K., *O badaniach układów fabularnych*, [w:] *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, Kraków 1976, s. 193.

¹² Smuszkiewicz A., *op.cit.*, s. 60.

¹³ Lem S., *Fantastyka i futurologia*, t. II, Kraków 2003, s. 427.

¹⁴ *Ibidem.*, s. 427.

¹⁵ Czaplińska J., *op.cit.*, s. 31.

¹⁶ Wojtczak D., *Siódmy krąg piekła. Antyutopia w literaturze i filmie*, Poznań 1994, s. 88.

¹⁷ Tokarczyk R. A., *op.cit.*, s.17.